

חשבון הנפש

שני מושגים מהדהדים במחשבתנו בימים הנוראים. למושג הראשון 'דין וחשבון' מתלווה נגינה נוגה, נגינת הלווייה יהודית, כשהמילים לקוחות מהמשנה בפרקי אבות (ג, א): עֲקֵבְךָ בְּךָ מִלֵּלָלְאֵל אוֹמֵר, הִסְתַּכַּל בְּשִׁלְשָׁה דְּבָרִים וְאֵין אֶתָּה בָּא לְיָדִי עֲבֵרָה. דַּע, מֵאֵין בָּאתָ, וְלָאֵן אֶתָּה הוֹלֵךְ, וְלִפְנֵי מִי אֶתָּה עֹתִיד לֵתֵן דִּין וְחֶשְׁבֹּן". המושג השני, 'חשבון הנפש', נשמע כאילו אינו אלא גוון לשוני של הראשון, אך רושם זה מוטעה. ב'דין וחשבון' אנו עומדים בפני בית משפט. לעומת זאת, 'חשבון הנפש' הוא תהליך אישי, המתקיים בסתרי לבנו, במצפוננו, תוך וויכוח עם כוחותיה השונים של נפשנו.

'דין' הוא מונח משפטי, 'חשבון' – מונח כלכלי. בביקורתו החריפה נגד המוסר המקובל, העיר פרידריך ניטצה (והיידגר בעקבותיו) על קשר "שורשי" בין שתי נגזרות של מילה בגרמנית, שרבים מקוראי מכירים משפת היידיש: "שולד". שורש זה מציין חוב כספי ואשמה גם יחד. קשר מקביל קיים גם בעברית בין 'חוב' לבין 'חובה'. ואכן, המילה 'חובה' היא דו-משמעית. 'חובה', כמנוגדת ל'רשות', היא מה שמוטל עלינו לעשותו, אך 'חובה' היא גם 'אשמה' כניגוד ל'זכות'. מכאן הביטויים "ללמד זכות" ו"ללמד חובה". והנה, 'זכות' ו'חובה' הם שני הטורים בכל מאזן ובספרי הפנקסנות. שוב מסמנת המילה 'חשבון' את הקשר הקיים לכאורה בין כלכלה לבין משפט ומוסר,

קשר זה היה אחד ממוקדי ההתקפה של ניטצה על המוסר המקובל ובייחוד על מושג האשמה. האשמה היא לשיטתו, הטרגדיה הגדולה של האדם, היא התרחשה כשה'חוב' הפך ל'חובה' ולאשמה. לפי ניטצה מוקד החיים הוא הרצון לשררה. כפי שמרטין בובר ניסח את עמדתו (פני אדם עמ' 45): ניטצה סבר ש"כל תרבות גדולה עלתה ונתפתחה מתוך רצון לשררה וצידוק השררה". ננסה להקשיב לתזה הניטציניאנית! לא רצון ההישרדות הדרוויינאני קובע את ההתפתחות ההיסטורית אלא הרצון לשלוט. והנה, ה'חובה', מוסר הכליות המקראי, מדכאת רצון זה. בהסתייגות מסוימת אני נוטה להודות באשמה. אמנם כן, ה'דין וחשבון' הופנם והפך ל'חשבון הנפש'. נראה לי שזאת אחת מזכויותיה של היהדות. איך אמר פעם צורר היהודים במאה העשרים: "המצפון הוא המצאה יהודית". אלא שהסתייגתי כי אולי התהליך אינו נכון. אולי אין 'חשבון הנפש' הפנמה של ה'דין וחשבון', אלא להיפך, 'דין וחשבון' אינו אלא ביטוי חיצוני של 'חשבון הנפש' האישי שלי.

חז"ל (בבא בתרא ע"ב) הציגו בפנינו את רעיון 'חשבון הנפש' באמצעות פירוש אלגורי של פסוק המתייחס למלחמה עם סיחון, מלך העיר חשבון (במדבר כא, כז): "עַל כֵּן יֹאמְרוּ הַמִּשְׁלִים בְּאוֹ חֶשְׁבֹּן". בדברי ר' יוחנן, ה'מושלים' אינם עוד מחברי המשלים והמטפורות אלא "המושלים ביצרם". להם קורא הכתוב: "בְּאוֹ חֶשְׁבֹּן – בּוֹאוּ וּנְחַשְׁבֵּה חֲשֹׁבוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם, הַפֶּסֶד מִצּוּוֹה כִּנְגַד שְׂכָרָה וְשֹׂכֵר עֲבִירָה כִּנְגַד הַפֶּסֶדָה". החסידות הרחיבה

את האלגוריה הזאת. מלחמות ישראל המקראיות הן מלחמות המתרחשות בעולמנו הפנימי. כפי שהרבי הראשון לשושלת גור, בעל חידושי הרי"מ לימד (ספר שיח שרפי קודש, סוכות): "יש לישראל הרבה מידות לעבוד השם יתברך, ולכל מידה יש 'הסתר' דהיינו קליפה המנגדת ומכסה על הקדושה". שבעת עממי כנען מסמלים את הקליפות המסתירות את המידות הטובות, דהיינו את המניעות הנפשיות המפריעות לנו לחיות על פיהן. לסיחון מעמד מיוחד: "סיחון מֶלֶךְ חֶשְׁבֹן... אינו מניח לישראל לבוא לחשבון". עיני נפשינו עלולות להיות מכוסות קליפות, במעין קטרקט מוסרי. כפי שלמדתי מדברי הרבי מסוכצ'וב, בעל ה'שם משמואלי', ה'ליבידו' חסר הגבולות הוא אולי המרכיב היסודי של קליפות אלו. באופן פרדוכסלי, ענני הכבוד המסומלים בסוכה, הם מייצגים את השחרור מהקליפות, מהעננים של הנגיעות והאינטרסים שלא מאפשרים לנו לעשות חשבון נפש. דבר זה בולט כשאנו מנסים לערוך 'חשבון נפש' ציבורי או לאומי. אם ננסה לעשות זאת, על פי רוב, אולי תמיד, נכה 'על חטא' על לבו של יריבנו הפוליטי. יהיה זה חילול 'חשבון' שעלינו לעשות אותו עברנו, במסתרי נפשנו.

הדורות הבינו את מושג 'חשבון הנפש' על פי הדגם של המאזן השנתי. החשבון מסובך הרבה יותר. היום יכולים אנו לבטא את משמעותו בצורה מוצלחת יותר באמצעות המודל של תורת המשחקים. נדרש מאתנו חשבון אסטרטגי של החיים. כדי להדגים אותו בשורות הספורות שנשארו לי, איעזר בדבריו הנפלאים של הרב מבריסק, הגרי"ז סולובייצ'יק. ב'דין', הוא לימד, נהיה נידונים על ההחלטות שקיבלנו בסיטואציות מסוימות. ב'חשבון' נצטרך להסביר למה הכנסנו את עצמנו לאותן סיטואציות. מי ייתן, ונצא זכאים.